

K otázke lemkovských utečencov (z Poľska) na Slovensku v rokoch 1945 – 1946*

MICHAL ŠMIGEL

Tragickému osudu Lemkov v juhovýchodnom Poľsku v prvých rokoch po 2. svetovej vojne bol ako v poľskej, tak aj v ukrajinskej historiografii (po roku 1990) venovaný značný priestor. Hoci povedaného a napísaného bolo až pozoruhodne mnoho, časť tejto problematiky však naďalej čaká na hlbšie spracovanie. Téma *lemkovských utečencov na Slovensku* v rokoch 1945 – 1946 doposiaľ nebola komplexne a vyčerpávajúco spracovaná ani v Poľsku, ani na Slovensku. Navyše, charakterizujúcu situáciu v slovenskej historiografii, je možné konštatovať dlhodobé „zanedbávanie“ témy aj jej širších súvislostí (a to aj po roku 1990),¹ hoci náznaky potreby rozpracovania problematiky, ako aj snaha ozrejmiť povojnovú situáciu poľskej Lemkoviny², sa objavili i v slovenskej historickej spisbe ostatného obdobia.³ A to najmä v súvislosti s núteným presídlením lemkovského obyvateľstva do ZSSR (1945 – 1946), s bojom oddielov Ukrajinskej povstaleckej armády (UPA, tzv. banderovci) v oblasti a s vnútroštátnymi deportáciami v rámci akcie „Visla“ (1947).⁴ Na druhej strane je pravdou,

* Štúdiá vznikla s príspevom grantu VEGA č. 2/7183/27 „Rodina vo vojne a po vojne: sociálne podhubie radikalizmu a extrémizmu na Slovensku v súvislosti s dvoma svetovými vojnami v 20. storočí“.

¹ Ako uviedol M. Mušínska: „V literatúre sú takmer neznáme prípady masových prechodov Lemkov z Poľska na teritórium Československa v časoch ich deportácií v rokoch 1946 – 1947.“ МУШИНКА, Микола. Акція „Вісла“ очима монаха-василіянина. In *Український журнал*, č. 5, 2007, s. 31.

² Lemkovina (Łemkowszczyzna) – región v juhovýchodnom Poľsku ležiaci pozdĺž poľsko-slovenskej hranice na úrovni severovýchodného Slovenska, v dĺžke okolo 130 km a šírke 20 – 30 km od hraníc. Do roku 1947 bol región obývaný rusínskym obyvateľstvom, ktoré Poliaci nazývali Lemkami. Rečou tohto obyvateľstva boli dialekty, lingvistami zaradované do ukrajinského jazyka, avšak so silnými vplyvmi poľštiny a slovenčiny (RIEGER, Janusz. *Słownictwo i nazewnictwo lemkowskię*. Warszawa 1995, s. 10). Na západe a severe Lemkovia susedili s poľským obyvateľstvom, na východe s ukrajinským obyvateľstvom (tzv. Bojkovia) a na juhu so Slovákami a slovenskými Rusínmi, s ktorými ich spájali blízke etnické vzťahy. Obyvateľstvo regiónu nebolo jednoliate. Západní Lemkovia sa líšili od východných Lemkov, ktorí navyše boli proukrajinsky orientovaní. Hranica medzi západnou a východnou Lemkovinou prebiehala pozdĺž Duklianskeho priesmyku V poľskej literatúre je Lemkovina najčastejšie uvádzaná ako Beskidy Niske, Bojkovina – Bieszczady.

³ V československej literatúre do roku 1990 skutočne jedinú zmienku o lemkovských utečencoch na Slovensku je možné nájsť len v produkcii I. Vanata (ВАНАТ, Иван. *Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини II (1938 – 1948)*. Братислава 1985, s. 262-263). Československí „velikáni“ – v prednovembrovom poňatí rozpracovania problematiky pôsobenia banderovcov na Slovensku (1945 – 1947), ako Bohuš Chňoupek a Jan Fiala, aj keď zjavne pracovali z materiálom vojenskej proveniencie (s ktorým narába aj autor tejto štúdie) a zákonite museli prísť do styku s problematikou utekajúcich Lemkov na Slovensko v rokoch 1945 – 1946, tento problém (ako sa zdá) účelovo ignorovali.

⁴ Pozri napríklad: ŠMIGEL, Michal. K niektorým udalostiam na severovýchodnom Slovensku v rokoch 1945 –

že podklady k tejto zaujímavej téme sa hľadajú pomerne ťažko a len postupne, v podobe akejsi mozaiky sa darí udalosti z rokov 1945 – 1946 poskladať, rekonštruovať a interpretovať. Aspoň sčasti je tak možné naznačiť katastrofálny dopad povojnovej situácie na lemkovské rodiny, znášajúce dôsledky likvidačnej menšinovej politiky komunistickej vlády v Poľsku i pretrvávajúceho poľsko-ukrajinského konfliktu v prvých rokoch po 2. svetovej vojne v regióne, z ktorej hľadali záchranu na území susedného štátu – na Slovensku.⁵

Vytýčenie novej poľsko-sovietskej hranice po tzv. Curzonovej línii malo za následok, že ukrajinské etnické územia (tzv. Zakerzonie)* so 600 – 700 tis. obyvateľmi zostali v juhovýchodnom Poľsku, kým takmer 800 tis. Poliakov sa ocitlo na území západnej Ukrajiny, respektíve ZSSR.⁶ Situácia ukrajinskej menšiny v Poľsku a poľskej menšiny na Ukrajine v povojnovom období sa tak v dôsledku eskalujúceho poľsko-ukrajinského konfliktu (započatého v roku 1943 na ukrajinskej Volyni a postupne sa rozširujúceho do všetkých oblastí poľsko-ukrajinského susedstva) výrazne zostrila a dosiahla svoj kritický bod.⁷

1949 (východiská a perspektívy výskumu). In *Annales historici Presoviensis, anno 2005*. Prešov 2005, s. 261-276; ŠMIGEL, Michal. Dejiny nenávisti. In *K&S. Knihy a spoločnosť*, roč. III., č. 6, 2006, s. 6; KMEŤ, Miroslav. Smutný osud jednej menšiny. In *Čabiansky kalendár na rok 2006*, roč. 44, s. 88-91; KMEŤ, Miroslav. Likvidácia Lemkov ako etnickej komunity: príspevok k dejinám komunizmu. In *Svedectvo* (mesačník Zväzu protikomunistického odboja), roč. 15, č. 7-8, 2006, s. 16-17; ŠMIGEL, Michal. Utečenci zo Sovietskeho zväzu a Poľska v Československu (1944 – 1948). O čom mlčala marxistická historiografia. In *České, slovenské a československé dejiny 20. storočia. Moderní prístupy k súdobým československým dejinám*. Ústí nad Orlicí (Hradec Králové) 2006, s. 194-205.

Problematika lemkovských utečencov bola podaná v širšom historickom kontexte aj v prácach: HALCZAK, Bohdan – ŠMIGEL, Michal. K problematike postavenia Lemkov v Poľsku v druhej polovici 20. storočia a ich presídlenie do Sovietskeho zväzu. Akcia „Visla“. In *Acta Historica Neosoliensia, tomus 7*. Banská Bystrica 2004, s. 187-198; ŠMIGEL, Michal – KRUŠKO, Štefan. *Opcia. Proces opcie a presídlenia občanov Československa do ZSSR na základe československo-sovietskej dohody z 10. júla 1946*. Prešov 2005, s. 58-68; HALCZAK, Bohdan – ŠMIGEL, Michal. Činnosť oddielu UPA „Smyrnyj“ na poľsko-slovenskom pohraničí v kontexte ukrajinského povstania v juhovýchodnom Poľsku (1945-1948). In *Annales historici Presovienses*, č. 6, 2006, s. 217-235; ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter. K problematike utečeneckých vln na Slovensko v rokoch 1944 – 1946. In *Acta historica Neosoliensia*, č. 9, 2006, s. 175 –184; ŠMIGEL, Michal. Banderovci na Slovensku (1945 – 1946): K problematike činnosti a propagačných antikomunistických aktivít oddielov Ukrajinskej povstaleckej armády. In ŠMIGEL, Michal a kol.: *Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku (1918 – 1989). Spoločnosť medzi demokraciou a totalitou*. Banská Bystrica 2007, s. 137-177.

⁵ Je potrebné zdôrazniť, že táto štúdia si v žiadnom prípade nenárokujú na prívlastok komplexného spracovania témy lemkovských utečencov na Slovensku, jej úlohou je skôr poukázať na súčasný stav rozpracovania a naznačiť isté východiská ďalšieho bádania v tejto oblasti.

* Pojem *Zakerzonie* alebo *Zakerzonnia* (*Закерзоння*) – t.j. oblasť západne od Curzonovej línie (z ukrajinského pohľadu za Curzonovou líniou), používajú niektorí ukrajinskí historici pre označenie ukrajinských etnických území (resp. územia obývané Ukrajincami, Lemkami a Bojkami) v juhovýchodnom Poľsku (pozn. red.).

⁶ Pozri: DROZD, Roman. *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989*. Warszawa 2001, s. 33; MIRONOWICZ, Eugeniusz. *Polityka narodowościowa PRL*. Białystok 2000, s. 51.

⁷ Oddiely UPA sa začali formovať v rokoch 1942 – 1943 na ukrajinskej Volyni. V roku 1943 jej príslušníci zahájili protipoľskú kampaň, ktorej cieľom bolo prinútiť obyvateľov poľskej národnosti opustiť územie západnej Ukrajiny. Dochádzalo k terorizovaniu tohto obyvateľstva, ktoré pod tlakom UPA masovo utekalo za riekou Bug a San. Činnosť oddielov UPA vyvolala krvavú odvetu poľských partizánov, páchanú na ukrajinskom obyvateľstve. Podľa poľských historikov v dôsledku tohoto konfliktu zahynulo v rokoch 2. svetovej vojny 60 – 100 tis. Poliakov a 20 – 30 tis. Ukrajincov. Ukrajinskí historici však odhadujú svojich poľských kolegov (ohľadom poľských strát na životoch) spochybňujú a považujú za prehnané. V každom prípade, poľské straty boli väčšie. HALCZAK, Bohdan: *Działalność Ukraińskiej Powstańczej Armii na pograniczu polsko-słowackim w latach 1944 – 1947*. In *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. [Ed.:] M. Šmigel, P. Mičko. Banská Bystrica 2005, s. 443-444.

Pretrvávajúce protiukrajinské nálady v Poľsku, navyše podporované v krajine vládnucimi komunistami, ktorí sa netajili snahou o vytvorenie národne homogénneho štátu obývaného výlučne poľským obyvateľstvom bez národnostných menšín,⁸ zasiahli väčšinu poľskej spoločnosti a to aj vrátane „nekomunistov“. Myšlienka naliehavosti odsunu ukrajinskej menšiny z Poľska na sovietsku Ukrajinu a presídlenie Poliakov v opačnom smere nadobudla konkrétnu podobu už 9. septembra 1944 v Lubline, keď poľská komunistická vláda podpísala s vládou Ukrajinskej sovietskej socialistickej republiky (USSR) zmluvu o vzájomnej výmene obyvateľstva (tzv. Lublinská dohoda).⁹

Na Zakerzoní sa tak rozpútala rozsiahla propagačná akcia, počas ktorej sa sovietski a poľskí agitátori snažili bojkovské a lemkovské obyvateľstvo nakloniť na presídlenie do ZSSR. Na začiatku agitácia spĺňala stanovený cieľ – na presídlenie sa hlásilo obyvateľstvo zo zničených i frontom poškodených obcí a chudobné obyvateľstvo. Určitú úlohu v tejto situácii zohrali aj obavy z kulminujúceho poľsko-ukrajinského napätia a silnejúcich protiukrajinských nálad v Poľsku. V polovici roka 1945 sa však dobrovoľné presídlenie takmer zastavilo, obyvateľstvo sa začalo dozvedieť pravdu o krutých pomeroch a skutočnej situácii v ZSSR. Dokonca sa objavovali prípady nelegálnych návratov presídlencov naspäť do Poľska. Za týchto okolností varšavská vláda pristúpila k niektorým politickým a ekonomickým opatreniam, inými slovami k nátlaku, ktorým chcela donútiť poľských Ukrajincov a Rusínov vystáňovať sa do ZSSR. Došlo predovšetkým k zatváraní ukrajinských škôl a gréckokatolíckych i pravoslávnych kostolov v regióne. V práve uskutočňovanej agrárnej reforme vláda odmietla prideliť ukrajinským a rusínskym roľníkom pôdu a na obyvateľstvo uvalila vysoké materiálne kontingenty, pričom sľubovala ich anulovanie v prípade presídlenia do ZSSR.¹⁰

Najväčšou hrozbou tohto obdobia boli na Zakerzoní poľské nacionalistické oddiely a kriminálne bandy. Okrem prepádavania bojkovských i lemkovských obcí a osád, odvádzania dobytky a rabovania všetkého, čo malo akúkoľvek cenu, sa dopúšťali terorizovania a vraždenia obyvateľstva. Terorizované obyvateľstvo však často medzi príslušníkmi zločineckých bánd rozpoznávalo zamaskovaných poľských funkcionárov miestnej správy, bezpečnosti či vojska.¹¹ Aj to bol jeden zo spôsobov, ako donútiť menšinu k vystáňovaniu sa z krajiny. Od roku 1945 poľská komunistická vláda pristúpila k ďalším nátlakovým akciám.

⁸ MIRONOWICZ, ref. 7, s. 32.

⁹ Podobné dohody podpísala poľská vláda 22. septembra 1944 s vládou Litovskej a Bieloruskej SSR. Ďalšia poľsko-sovietska zmluva o výmene obyvateľstva bola podpísaná 6. júla 1945 priamo s vládou ZSSR. Lublinskú a poľsko-sovietsku dohodu zo 6. júla 1945 v slovenskom preklade publikujú ŠMIGEL– KRUŠKO, ref. 5, s. 213-219.

¹⁰ HALCZAK, Bohdan. Lemkowszczyzna w latach 1944 – 1947. In *Piwdennyj Archiw*, t. XVI. Chersoń 2004, s. 275.

¹¹ HALCZAK, Bohdan – ŠMIGEL, Michal. *K problematike postavenia Lemkov v Poľsku v prvej polovici 20. storočia a ich presídlenie do Sovietskeho zväzu. Akcia „Visla“*, s. 188

Popri tom všetkom sa zintenzívnila činnosť poľskej armády, ktorá sa podieľala na presídlení obyvateľstva a ktorej akcie boli často sprevádzané násilnosťami a brutalitou. „V čase tých operácií – konštatuje poľský historik G. Motyka – vojsko strieľalo do každého, kto utekal. A utekali... práve všetci! Vojaci rabovali majetky, bili obyvateľstvo, niekde znásilňovali ženy a pálili príbytky.“¹² Iný poľský historik v tejto súvislosti uvádza: „Počas presídlenia boli často používané zvláštne brutálne metódy, vrátane zabíjania časti obyvateľstva, pálenia obcí či vykonávania masových exekúcií, ktoré boli odvetou za zabitie poľských vojakov príslušníkmi UPA (...) Ako jedna z prvých bola prostredníctvom poľskej armády vysídlená obec Tysową v okolí Birczy. Podľa ukrajinských zdrojov len počas tejto akcie bolo zabitých 19 Ukrajincov, z toho 6 žien, a spálených 180 z 230 hospodárstiev. V samotnom okrese Przemyśl bolo vtedy zavraždených 49 osôb, zatknutých 357 osôb, spálených 290 hospodárstiev, znásilnených 15 žien a ťažko zranených 15 ľudí.“¹³ Okrem armády, milície a kriminálnych bánd a skupín sa do celej záležitosti zapojili oddiely poľského protikomunistického podzemia. Podobným spôsobom rabovali, prepádali a pálili domy a celé obce obývané ukrajinským obyvateľstvom. Podľa súčasných odhadov len v prvých mesiacoch roku 1945 bolo zabitých od 2600 do 3900 Ukrajincov zo 78 obcí na Zakerzoní.¹⁴

Za týchto podmienok nasledoval protiúder banderovských oddielov a v septembri 1945 vypuklo na území juhovýchodného Poľska ukrajinské povstanie. Už v priebehu roka 1945 vojenský štáb Ukrajinskej povstaleckej armády presúval na Zakerzonie časť svojich síl zo západnej Ukrajiny, ktorých rady posilnilo aj miestne ukrajinské obyvateľstvo. Povstanie zasiahlo aj časť východnej Lemkoviny. Sila odporu nielenže zaskočila poľskú vládu, ktorá na vedenie takéhoto boja nebola pripravená, ale zároveň to znamenalo stratu kontroly nad oblasťou, kde fakticky vládu prebrala UPA. Pomery sa zmenili až začiatkom roka 1946 – po sústreďení väčšieho počtu poľských jednotiek, dôsledkom čoho poľská strana získala vojenskú prevahu.¹⁵ Avšak nátlak vyvíjaný poľskou vládou a jej podriadenými orgánmi, činnosť poľských kriminálnych skupín, brutalita poľského vojska i oddielov občianskej milície a rozhárajúce sa ohnisko banderovského hnutia odporu mal za následok, že časť dotknutého obyvateľstva v juhovýchodnom Poľsku začala hľadať ochranu v príľahlých okresoch severovýchodného Slovenska.

Už v auguste a septembri roku 1945 Úrad Okresného národného výboru vo Svidníku vo svojich mesačných situačných správach poukazoval na zložitú zásobovaciu situáciu v príľahlých poľských okresoch a ilegálne prechody hraníc za účelom získania potravín na Slovensku. „Severné hranice okresu hraničia s Poľskom. Ako je nám známo, zásobovacie

¹² MOTYKA, Grzegorz. *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943 – 1948*. Warszawa 1999, s. 285.

¹³ SOWA, Andrzej Leon. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939 – 1947*. Kraków 1998, s. 291

¹⁴ MOTYKA, ref. 13, s. 239-241. Pozri tiež: CHOMIAK, Roman. *Nasz lemkowski los*. Nowy Sącz 1995, s. 26; MADZELAN, Stefan. Spowiedź z niepopelnionych grzechów. In *Mniejszość w warunkach zagrożenia*. Pamiętniki Łemków. Wrocław 1996, s. 101; TORZECKI, Ryszard. *Polacy i Ukraińcy*. Warszawa 1993, s. 268.

¹⁵ MOTYKA, ref. 13, s. 269-355.

pomery sú tam zlé, obyvateľstvo žije biednym spôsobom. Pre tento nedostatok tvoria sa rôzne tlupy¹⁶, prechádzajú cez naše hranice a žiadajú od našich občanov tie posledné zásoby potravín. (...) Obyvateľstvo pohraničia poľskej strany je prevažne ukrajinskej národnosti. Poliakmi je však nenávidené a prenasledované, takže pomery medzi týmito sú napnuté.“
„Nálada je zlá keďže túto zapríčiňujú nedostatky po stránke zásobovacej a tiež aj nacionálne utlačovanie, ktorým je utlačovaný ukrajinský ľud pohraničia zo strany Poliakov.“ Na koniec svojho hlásenia Úrad ONV vo Svidníku poznamenal: *„Ich želaním je, aby boli pripojené k ČSR.“¹⁷* Týmto chcel pravdepodobne naznačiť, že poľskí Rusíni (Lemkovia – pozn. autora) by sa radšej videli v Československu.

Prvé hromadné ilegálne prechody hraníc utečencami z Poľska – Lemkami boli zaznamenané začiatkom októbra 1945. Pozoruhodný je v tejto veci dokument – hlásenie oddelenia Finančnej stráže (FS) v Runine adresovaný 7. októbra 1945 ONV v Snine, ktorý v plnej miere odráža situáciu v juhovýchodnom Poľsku a postavenie lemkovských rodín, ktoré sa vydali na útek na Slovensko:

„Už dva týždne pozorovali príslušníci tunajšieho oddelenia finančnej stráže, že na protihlom pohraničí na poľskej Ukrajine sa obyvateľstvo ukrýva v lesoch. Dnes dňa 7. októbra 1945 v ranných hodinách prihlásilo sa na tunajšom oddelení 82 Ukrajincov nad 15 rokov a 67 detí vo veku do 15 rokov. Všetci sú z protihlneho pohraničia z obce Wetlina a štátne hranice prekročili ilegálne. So sebou majú 40 kusov kráv, 23 kusov teliat, 10 koní, 5 žriebät a 7 kusov oviec. Tunajšia finančná stráž sa pokúšala vrátiť Ukrajincov späť za štátnu hranicu, čo oni odopreli a ubytovali sa prechodne v obci Runina okres Snina. Povedali, že radšej ich môžeme postrieľať, alebo akokoľvek s nimi naložiť, ale do Poľska sa nevrátia. Dôvod, prečo opustili svoje obce v Poľsku a prečo sa ukrývali v lesoch, udávajú nasledovný: „Pred dvoma týždňami prišli do našej obce Wetlina poľskí vojaci a nariadili rýchlu prípravu na vysťahovanie do ZSSR preto, že sme ukrajinskej národnosti. Nariadenie sme uposlúchli, zbalili svoje najnutnejšie veci a na vozoch sme sa odvážali do obce Czisna, odkiaľ sme mali byť hromadne transportovaní. Tu nás Poliáci obrali o veci aj dobytok a poslali, že môžeme ísť, kde chceme. Vracali sme sa do rodných obcí, aj v iných obciach sa totiž robilo podobné. Doma v našej obci boli iní poľskí vojaci, ktorí za našej neprítomnosti všetko vyrabovali, niektoré domy podpálili a keď nás uvideli, bez príčiny do nás strieľali. Mnohých aj poranili. Rozprchli sme sa do hôr, kde sme sa skrývali celé dva týždne a teraz vplyvom zimného daždivého počasia boli sme nútení prejsť na československé územie a uchýliť sa v obci. Prosíme, aby sme boli ponechaní v Československej republike do tej doby, kým sa naša otázka vysťahovania nevyrieši. Ochotní sme ísť kdekoľvek pracovať.“¹⁸

¹⁶ V ďalšom dokumente Úrad ONV vo Svidníku hovoril už o „ozbrojených tlupách“.

¹⁷ Štátny archív (ŠA) Prešov – pobočka Svidník, f. ONV Svidník 1945 – 1948, k. 39, č. 552/1945 prez. *Situačné hlásenie – predkladanie* (z 9. augusta a 5. septembra 1945).

¹⁸ ŠA Prešov – pobočka Humenné, f. ONV Snina 1945 – 1949, k. 3, č. 538/1945. *Obyvatelia poľskej Ukrajiny –*

Oddelenie FS v Runine žiadalo ONV v Snine o „*podanie rýchlej správy ako naložiť s pristáhovalcami*“. Uviedlo: „*V prípade, že sa budú musieť vysťahovať za štátnu hranicu, prosíme o zaslanie vojenskej posily.*“ Nasledujúceho dňa Úrad ONV v Snine informoval o skutočnosti Povereníctvo vnútra (PV) v Bratislave a oddeleniu FS v Runine nariadil: „*Obyvateľstvo poľskej Ukrajiny, ktoré ilegálne prekročilo svoje hranice a zdržuje sa toho času v obci Runina, vyzvite, aby okamžite opustili naše územie. V prípade, žeby ľudia títo odopreli vrátiť sa do svojej vlasti, nech sú za asistencie dostatočného počtu finančnej stráže vykázaní do Karpatskej Ukrajiny.*“¹⁹ Stalo sa tak 10. októbra 1945, keď finančná stráž eskortovala utečencov, ale na územie Poľska.²⁰

Nebol to však ojedinelý prípad. Ako nasvedčujú aj ďalšie správy a hlásenia, k podobným ilegálnym prechodom hraníc dochádzalo v jesenných mesiacoch roku 1945 takmer systematicky a v celej dĺžke východného poľsko-slovenského pohraničia. V dôsledku vyhrocujúcich sa vzťahov medzi majoritnou poľskou spoločnosťou a príslušníkmi jednotlivých menšín v krajine, utekali z Poľska nielen Lemkovia, ale aj Židia²¹ či Slováci z inkorporovaného územia Hornej Oravy a Spiša.²²

K množiacim sa prípadom prechodov hraníc lemkovskými utečencami začalo dochádzať v prvých mesiacoch roka 1946. V dobe priblíženia sa termínu ukončenia poľsko-ukrajinskej výmeny obyvateľstva od začiatku roku 1946 začala v juhovýchodnom Poľsku posledná, krvavá vlna nútenej presídľeneckej akcie. Do oblasti bolo presunuté množstvo poľských vojakov, príslušníkov milícií a Bezpečnosti, ktorým asistovali aj oddiely sovietskej NKVD.

ilegálny a hromadný prechod do Čs. republiky.

¹⁹ ŠA Prešov – pobočka Humenné, f. ONV Snina 1945 – 1949, k. 3, č. 538/1945. *Nariadenie Úradu ONV v Snine č. 380/1945 prez., z 8. októbra 1945.*

²⁰ ŠA Prešov – pobočka Humenné, f. ONV Snina 1945 – 1949, k. 3, č. 538/1945. *Hlásenie ONV Snina PV v Bratislave č. 380/1945 prez., z 10. októbra 1945.*

²¹ „V slovensko-poľskom pohraničí boli zistené prípady, že na základe pohraničných priepustiek príslušníci poľskej národnosti, hlavne Židia, hŕne prechádzajú na československé územie, kde sa trvale usadzujú. Napríklad len v obvode stanice NB Malcov prešlo dosiaľ vyše 100 osôb, ktoré sa viac do Poľska nevrátili. Udávajú, že sú v Poľsku prenasledovaní bezpečnostnými orgánmi a tiež zo strany obyvateľstva, a keď títo jednotlivca niekde zastihnú, že ho ubijú na smrť.“ (Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. Povereníctvo vnútra (PV) – sekr., k. 75, č. 966/45-46 sekr. *Hlásenie Hlavného veliteľstva Národnej bezpečnosti č. 224 zprav./1945*). Podobne aj ONV v Starej Ľubovni, v súvislosti s nelegálnym prechodom hraníc Židmi z Poľska, začiatkom decembra 1945 veliteľstvu 10. pešej divízie hlásil: „...zadržaní sa späť do Poľska nechceli vrátiť za žiadnych okolností, že radšej postúpia smrť tuná...“ (ŠA Levoča – pobočka Stará Ľubovňa, f. ONV Stará Ľubovňa 1945 – 1960, k. 28, č. 935/1945 prez. *Poľskí príslušníci Židia – neoprávnené prekročenie československých hraníc*). Napriek všetkému veliteľstvo 10. pešej divízie jednotlivé ONV na severovýchodnom Slovensku dôrazne upozorňovalo: „Stávajú sa prípady, že ONV, respektíve ich predsedovia svojvoľne prepúšťajú do ČSR, poľských štátnych príslušníkov Židov, bez toho, žeby títo mali k tomu úradné doklady. Upozorňujem dôrazne, že i Ministerstvo vnútra i MNO sa k tomuto stavia záporne a každého takéhoto štátneho poľského príslušníka bez dokladov oprávňujúcich ho pohybovať sa na území ČSR treba okamžite odoslať späť za hranice.“ Veliteľstvo súčasne pohrozilo, že v prípade nedodržania uvedeného nariadenia podá na jeho porušovateľov z radov ONV trestné oznámenie. ŠA Prešov – pobočka Svidník, f. ONV Svidník 1945 – 1948, k. 39, č. 769/1945 prez. *Poľskí príslušníci Židia – neoprávnené prekračovanie štátnych hraníc*; Archív Ministerstva vnútra (A MV) ČR Praha, f. 307-99-1. *Oblasťná správa OBZ Veliteľstva 4. oblasti z 11. septembra 1945.*

²² Bližšie pozri SYRNÝ, Marek. K problematike Hornej Oravy a Spiša po druhej svetovej vojne. In *Acta historica Neosoliensia*, 8/2005. Banská Bystrica 2005, s. 137-143.

Tieto sily postupne, obec za obcou, brutálne vyhánali ukrajinské a rusínske obyvateľstvo z ich domov do najbližších železničných staníc, kde ich nakladali do dobytčích vagónov smerujúcich do ZSSR alebo jednoducho obyvateľstvo odsúvali za riekou San – na sovietske teritórium. Osud týchto lemkovských a bojkovských obcí bol tragický. V dôsledku stupňujúceho sa tlaku na presídlenie a vyvrcholenia deportácií v Poľsku časť poľských Ukrajincov (najmä z pohraničných oblastí) koncom roka 1945 – začiatkom roka 1946 začala masovo opúšťať svoje sídla a aj utekať na východné Slovensko.

Československé vojenské jednotky, operujúce v tomto priestore proti oddielom UPA, oddiely Národnej bezpečnosti (NB) a Finančnej stráže prinášali množstvo správ o prechode hraníc poľskými utečencami. Prostredníctvom utečencov, ale aj z iných zdrojov, najmä armádne spravodajské orgány získavali správy o skutočnej situácii v poľskom juhovýchodnom pohraničí, ktoré ihneď odovzdávali armádnemu veliteľstvu. Napríklad: „*V dňoch 21. až 23. januára 1946 vystaňovalo poľské vojsko v priestore Sanok obyvateľstvo ukrajinskej národnosti. Vystaňovanie bolo prevedené násilím, domy Ukrajincov zapečatené a oni samotní odovzdaní ruskej presídľovacej komisii.*“²³ „*Poľské jednotky majú zvláštne oddiely – tzv. Kárne expedície. Títo príslušníci chodia v civilnom odeve a sú najväčším postrachom pre ukrajinské obyvateľstvo v Poľsku pre neludské zaobchádzanie s nimi. Dňa 28. januára 1946 Dimitrij Kučeriak, Ukrajinec, ilegálne prekročil naše štátne hranice. Späť sa vrátiť nechce, pretože Poliaci vystrieliťali jeho rodinu a zapálili celú jeho rodnú obec Karlykiv. V domoch zhorelo údajne 60 ľudí a 250 bolo zastrelených. Zbytok obyvateľstva poľskí vojaci odvliekli so sebou.*“ „*Dňa 23. – 24. januára 1946 poľské vojsko vyhánalo ukrajinské obyvateľstvo z mestečka Sanok, Baligrod a Nowa Zagusz. Kde sa obyvateľstvo postavilo na odpor, poľské vojsko páľilo dediny, na obyvateľov, ktorí hasili svoje domy, bolo strieľané guľometmi a ranených nechávali zomierať upálením. Mnoho obyvateľov ušlo do hôr, kde sa pripojili k banderovským skupinám.*“²⁴ „*Dňa 24. januára 1946 sa poľská jednotka v sile 300 – 400 vojakov presunula do obce Wislok, kde zahájila paľbu na obyvateľstvo, ktoré pred nimi utekalo. Potom obstúpili celú obec, túto vyrabovali, podpálili a stiahli sa späť do obce Jašliska. Následkom toho je veľký presun obyvateľstva, ktoré uteká na Slovensko i s dobytkom.*“²⁵ Aj iné správy sa niesli v podobnom znení: „*Z priestoru Wislok Wk. – Czystohorb uteká obyvateľstvo do hôr, prekročuje československo-poľské hranice a hľadá na našom území úkryt, lekársku pomoc a osobné bezpečie.*“²⁶ Armádne spravodajstvo dokonca varovalo: „*Podľa výpovedí zaistených Ukrajincov budú utekať celé húfy prenasledovaných na našu stranu, aby sa takýmto spôsobom vyhli násilnostiam PŠV (poľského štátneho vojska –*

²³ Vojenský historický archív (VHA) Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 78, inv. č. 371. *Situačné správy od 8. do 13. februára 1946 pre veliteľstvo v Humennom.*

²⁴ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 51, inv. č. 177. *Situačné hlásenie skupiny ZPU oddelenie OBZ zo dňa 25. – 28. januára 1946.*

²⁵ A MV ČR Praha, f. 307-99-1. *Oblasťná správa OBZ Veliteľstva 4. oblasti z 11. septembra 1945.*

²⁶ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 78, inv. č. 371. *Situačné správy od 8. do 13. februára 1946 pre veliteľstvo v Humennom (správy z priestoru Anton /Starina/).*

pozn. autora).²⁷ Správy analogického charakteru prichádzali od začiatku roka 1946 takmer denne.²⁸

Čo sa však stalo s utečencami, ktorí v menších či väčších skupinách hľadali na Slovensku úkryt? Spočiatku národné výbory v severovýchodných okresoch prichádzajúcich utečencov registrovali a vybavovali im prácu.²⁹ Aj napriek zložitej ekonomickej situácii v regióne zabezpečovali pre nich ubytovanie, starali sa o ich stravovanie a zaobstarávali krmivo pre ich dobytok.³⁰ Niektorých, vyžadujúcich lekársku starostlivosť (v dôsledku zranení), umiestňovali do okresných nemocníc v Humennom a Medzilaborciach.³¹ Neskôr, keď počet utečencov v jarných mesiacoch roku 1946 výrazne stúpol, začali ich slovenské úrady koncentrovať, respektíve internovať na viacerých miestach severovýchodného Slovenska. Na základe nariadenia Hlavného veliteľstva NB sa pri niektorých Okresných veliteľstvách NB pozdĺž poľsko-slovenskej hranice (v Kežmarku, Sabinove a Humennom, respektíve Strážskom) zriadili sústreďovacie strediská pre poľských štátnych príslušníkov, ktorí nelegálne prekročili hranicu a pohybovali sa na území Slovenska.³²

Súčasne s narastaním počtu utečencov na východe republiky Veliteľstvo 4. oblasti kontaktovalo Povereníctvo vnútra v Bratislave: „*Podľa hlásenia veliteľa vojenskej skupiny v Humennom sú v Poľsku poblíž severovýchodných hraníc Slovenska vážne nepokoje. Obyvateľstvo ukrajinskej národnosti húfne prchá z Poľska na naše územie a je veliteľstvom vojenskej skupiny zachycované a sústreďované v Humennom. Jeho počet nie je známy. Veliteľ vojenskej skupiny žiada smernice, čo sa má s týmito utečencami zariadiť.*“³³ Povereník Dr. Július Viktory ihneď kontaktoval Prahu a po konzultáciách s Ministerstvom vnútra ČSR Veliteľstvu 4. oblasti odkázal: „*Všetky osoby, prechádzajúce bez povolenia štátne hranice z Poľska, ihneď krátkou cestou vracajte cez hranice späť.*“³⁴

Problém však spočíval v tom, že vzhľadom na výrazný nárast počtu utečencov v jarných mesiacoch roku 1946 neboli slovenské bezpečnostné zložky schopné zakaždým ich sprevádzať za hranicu. Navyše, ako ukazujú dobové dokumenty, utečenci sa kategoricky odmietali do Poľska vrátiť: „*Z Poľska prebehlo k nám veľa utečencov, ktorí nechcú za žiadnu*

²⁷ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 51, inv. č. 177. *Situačné hlásenie skupiny ZPU oddelenie OBZ zo dňa 25. januára 1946.*

²⁸ Pozri MiČKO, Peter. Ukrajinská povstalecká armáda (UPA) na Slovensku v roku 1946. In *Annales historici Presovienses*, č. 6, 2006, s. 206-207.

²⁹ BAHAT, ref. 4, s. 262.

³⁰ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 50, inv. č. 175. *Nariadenie ONV v Humennom č. 921/1946.*

³¹ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 51, inv. č. 177. *Situačné hlásenie skupiny ZPU oddelenie OBZ (január 1946).* Tamtiež, k. 40, inv. č. 118. *Situačné hlásenie vojenského oddielu „Elemír“ č. 47.Taj./1946 (január 1946).*

³² SNA Bratislava, f. PV – sekr., k. 75, č. 966/45-46. *Nariadenie HVNB č. 224.zprav./1945.*

³³ SNA Bratislava, f. PV – sekr., k. 75, č. 966/64-48. *Skupina ZPÚ – situačné hlásenie.*

³⁴ SNA Bratislava, f. PV – sekr., k. 75, č. 966/64-48. *Nariadenie Povereníctva vnútra SNR Veliteľstvu 4. oblasti v Bratislave k č. 250/Taj.1.odd./46.*

cenu späť. Tvrdia, že poľské vojsko spolu s poľským civilným obyvateľstvom ho rabuje (utečenci sú všetci ukrajinskej národnosti), všetko vraj z domov odváža, strieľa, dopúšťa sa beštiality, páli domy. Utečenci prejavujú ochotu, ba priamo žiadajú, keď nie je možné u nás zostať, aby boli cez Zakarpatskú Ukrajinu vyvezení do ZSSR.³⁵ Ťažkosti s odsunom ubehlíkov sú veľké. Utečenci dovezli so sebou mnoho materiálu (všetko obilie, kone, kravy, kozy, ovce, vozy a všetko náradie). Je ich veľký počet (v obci Habura je ich napríklad 388 osôb), medzi nimi veľký počet detí...“ – hlásil jeden z armádných oddielov.³⁶ Podľa ďalších dostupných údajov v okrese Medzilaborce sa lemkovskí utečenci zdržiavali aj v obci Palota v počte okolo 500 osôb, v osade Chvostejov (Habura) 221 osôb, ďalší v lesoch v katastroch obcí Príkra a Čertižné, ktoré registrovali slovenské bezpečnostné zložky.³⁷ Ako uviedlo vojenské veliteľstvo „Oceľ – 6“, k 15. máju 1946 sa na území severovýchodných okresov sústredilo 1260 utečencov.³⁸ Problémom bolo, že mnoho utečencov sa potulovalo aj po iných dedinách okresu a niektorí, po eskortovaní za hranice, sa opäť na Slovensko vracali.³⁹

Podobný charakter mali aj nasledujúce hlásenia. „Pri súpise mnohí utečenci udali, že poľské vojsko im zaberá všetok hnutelný majetok a chce ich vysťahovať do Ruska, ale toto vojsko, že im nerobí žiadne prekážky, aby odišli cez hranice do Československa. Keď sú vraj obratí o majetok, poľské vojsko nemá už o nich záujem a vypaľuje im domy a hospodárske budovy. Ďalej utečenci prehlasovali, že by sa do Ruska vysťahovali, keď by im Poliaci dovolili vyviezť aj hnutelný majetok. Utečenci majú dobytok a potrebné veci so sebou a časť majetku majú zakopanú v pohraničných obciach na svojich pozemkoch, odkiaľ ušli. V noci potom prechádzajú hranice do Poľska, odkiaľ si potrebné donášajú späť do ČSR. Poľskí utečenci súhlasia, aby boli odsunutí z hraníc do Habury, ale mnohí vyhlásili, že ak by ich československé orgány zradili a vydali Poliakom, rozutekajú sa, aj keď by boli pritom postrieľaní, nakoľko poľský teror nedá sa vraj vydržať.“⁴⁰

Československé vojenské oddiely a bezpečnostné zložky okresov severovýchodného Slovenska zároveň upozorňovali, že mnoho utečencov (išlo predovšetkým o ženy s deťmi) sa skrývalo v horách a lesných masívoch v pohraničnom pásme.⁴¹ „Obyvateľstvo poľského pohraničia ukrajinskej národnosti, aby sa vyhlo vysťahovaniu, uchyluje sa do lesov na

³⁵ Ochotu utečencov odsťahovať sa do ZSSR z československého územia potvrdzujú aj ďalšie vojenské hlásenia. VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 40, inv. č. 118. *Situačné hlásenie vojenského oddielu „Elemír“ č. 70/1946.*

³⁶ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 78, inv. č. 371. *Vojenský oddiel „Jánošík“ – Periodické hlásenia o osvetovej činnosti“ (január 1946).*

³⁷ A MV ČR Praha, f. 307-97-3. *Hlásenie inšpektorátu FS Medzilaborce č. 6/taj.zprav.1946 (január 1946).*

³⁸ A MV ČR Praha, f. 302-142-6. *Situačný prehľad k 15. máju 1946. Hlásenie veliteľstva „Oceľ – 6“.*

³⁹ SNA Bratislava, f. PV – bezp., k. 453, č. 16446/1946. *Nariadenie Poverenictva vnútra SNR č. 7998/VI-II/1-1946.*

⁴⁰ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 99, inv. č. 515. *Hlásenie oddielu NB Habura (máj 1946).*

⁴¹ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 44, inv. č. 147. *Situačné hlásenie veliteľstva „Ivan“ (apríl 1946).*

hraničnej čiare, ba preniká až do nášho pohraničia, kde žije vo veľmi núdzových podmienkach. V priestore západne a východne od obce Palota, okres Medzilaborce, žije takto 3000 obyvateľov Poľska, celé rodiny, ktoré majú so sebou svoj dobytok a pod., vyčkávajú na koniec vysťahovania,“ – hlásili armádne agentúrne správy.⁴² Utečenci, sústredení v lesoch pohraničného pásma, predovšetkým vo večerných a nočných hodinách vychádzali zo svojich úkrytov a navštevovali neďaleko ležiace slovenské obce, v ktorých žobrali a „pýtali si jest“.⁴³ Snažili sa vyhýbať stretnutiu s československými bezpečnostnými zložkami a utekali pred nimi do svojich lesných skrýš.⁴⁴

Proti utečencom, ktorí nelegálne prekročili poľsko-slovenskú hranicu a potulovali sa na území Slovenska, respektíve sa schovávali v lesoch, bolo uskutočnených niekoľko vopred naplánovaných razií a to za spolupráce vojska, príslušníkov NB a členov MNV v jednotlivých okresoch severovýchodného Slovenska. Osoby zaistené v priebehu týchto akcií boli napríklad v okrese Svidník bezpodmienečne eskortované na hranice a odovzdávané poľským orgánom.⁴⁵ Takpovediac „lovu“ na lemkovských utečencov sa venovala aj vojenská Zvláštna skupina pre Zaistenie pohraničného územia (ZPÚ) „Jánošík“,⁴⁶ vytvorená koncom roka 1945 s cieľom zabezpečiť pohraničné územie pred prienikom banderovských oddielov na Slovensko. Keďže sa v prvých mesiacoch roku 1946 na území východného Slovenska oddiely UPA neobjavovali, táto vojenská skupina trávila čas raziami a vyhľadávaním utečencov, čím de facto napomáhala poľskej vláde v uskutočňovaní etnickej čistky v juhovýchodnom Poľsku.

Medzitým prenasledovaní lemkovskí utečenci z Poľska (nachádzali sa medzi nimi aj demobilizovaní vojaci 4. ukrajinského frontu, ktorí dokonca oslobodzovali Československo) požiadali československých vládnych predstaviteľov o azyl v ČSR. Domnievame sa, že išlo o utečencov sústredených v Strážskom. Ako uviedol I. Vanat, v liste napísanom prezidentovi Eduardovi Benešovi „sa sťažovali na neznesiteľné podmienky života v rodnom kraji a žiadali

⁴² VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 1, inv. č. 1. *Agentúrne správy veliteľstva „Oceľ - 9“ č. 328.Taj./2.odd.1946.*

⁴³ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 44, inv. č. 137. *Hlásenie veliteľstva „Štefan – 2“ č. 13 (1946).*

⁴⁴ ŠA Prešov – pobočka Svidník, f. ONV Stropkov 1945 – 1948, k. 54. *Mesačné situačné správy z ObÚ NV a ONV/Listy 1 – 139. Hlásenie veliteľstva NB Stropkov.*

⁴⁵ ŠA Prešov – pobočka Svidník, f. ONV Svidník 1945 – 1948, k. 40, č. 297/1946 prez. *Všeobecná razia po podozrivých osobách – výsledok, 3. mája 1946.*

⁴⁶ Zvláštna skupina pre Zaistenie pohraničného územia (ZPÚ) severovýchodného Slovenska vznikla na základe rozkazu veliteľa 4. vojenskej oblasti divízneho gen. Michala Širicu po dohode s Hlavným štábom československej armády z 13. decembra 1945 v dôsledku prieniku oddielov UPA z juhovýchodného Poľska v roku 1945. Neskôr skupina dostala krycie meno „Jánošík“, pozostávala zo štyroch práporov a jej veliteľom bol menovaný veliteľ 4. rýchlej divízie podplukovník gen. štábu Ján Stanek (známy z obdobia Slovenského národného povstania ako „železný kapitán“). Podľa rozkazu veliteľa 4. vojenskej oblasti mala táto skupina zaistiť štátne hranice s Poľskom a ZSSR od Čertižného po Ruský Hrabovec a prostredníctvom spravodajskej siete vytvorenej zo spoľahlivého obyvateľstva získavať o banderovcoch bližšie údaje. Jej zložkami boli podriadené NB a oblastné veliteľstvo NB z Košíc malo v tomto zmysle usmerňovať ich činnosť. Začiatkom roku 1946 Povereníctvo vnútra vyhlásilo vo východoslovenských okresoch mimoriadne opatrenia a odovzdalo podplukovníkovi J. Stanekovi právomoc oblastného veliteľa NB (vykonával do 15. marca 1946). MIČKO, ref. 29, s. 203-204.

povolenie čestne bývať a pracovať v ČSR“. Ako sa však dalo očakávať, československá vláda, v záujme zachovania „dobrých susedských vzťahov“ s Poľskom, odmietla poskytnúť útulok rusínskym utečencom.⁴⁷

Nasvedčuje tomu aj jeden z ďalších obežníkov Povereníctvo vnútra, v ktorom rezort svoj predchádzajúci rozkaz konkretizoval. Uviedol, že „príslušníkov ruskej a ukrajinskej národnosti (Lemkov), ktorí ilegálne z Poľska došli na Slovensko“, treba považovať za cudzincov a „majú byť vrátení tam, odkiaľ prišli, t. j. do Poľska“.⁴⁸ Ďalej Povereníctvo vysvetľovalo, že „ZSSR má s Poľskom dohodu, podľa ktorej poľská vláda prepustí do ZSSR každého svojho občana národnosti ruskej a ukrajinskej, ktorý o to požiada. ZSSR nechce nikoho nútiť k tomu, aby optoval občianstvo ZSSR a aby sa nedobrovoľne sťahoval do Ruska“.⁴⁹ Sme presvedčení, že Povereníctvo vnútra v Bratislave disponovalo množstvom hodnoverných informácií o skutočne kriticknej situácii na juhovýchode Poľska a zvlášť brutálnych spôsobov vysídľovania, napriek tomu, ako vidíme, zámerne uvádzalo demagogické a zavádzajúce informácie.

Vláda ČSR, viazaná medzištátnou repatričnou zmluvou, nariadila jednotlivým ONV, oddielom NB a FS a vojsku operujúcemu v oblasti prevádzať odovzdanie lemkovských utečencov späť na poľskú stranu.⁵⁰ Postoj vlády voči nim najmä po druhom (aprílovom) propagandistickom vpáde oddielov UPA na východné Slovensko v roku 1946 bol principiálny. Pod vplyvom bratislavských nariadení aj veliteľstvo armádnej skupiny „Oceľ“⁵¹ vydalo rozkazy o odsune utečencov do Poľska: „Nakoľko tu ide o ilegálny pobyt cudzích štátnych príslušníkov, ktorí mimo toho spolupracujú s bandami UPA, nariaďujem previesť ich odsun za hranice ČSR a tam ich odovzdať poľským vládnym orgánom.“⁵² Vyhľadávanie, zaisťovanie a deportácie lemkovských utečencov malo na starosti veliteľstvo „Oceľ – 6“ a ním vytvorený špeciálny vojenský oddiel – tzv. Zvláštna skupina pod velením npor. H. Reismana. V smerniciach vypracovaných za účelom „odchytu“ lemkovských utečencov

⁴⁷ BAHAT, ref. 4, s. 262-263.

⁴⁸ ŠA Prešov – pobočka Humenné, f. ONV Humenné 1945 – 1948, k. 14, č. 749/1947 prez. *Obežník Povereníctva vnútra SNR č. 7-7/v/3-1947 dôv.*

⁴⁹ ŠA Banská Bystrica – pobočka Lučenec, f. ONV Lučenec 1945 – 1948, k. 67, č. 28570/1946 adm. *Obežník Povereníctva vnútra SNR č. 340-3.dôv.-1946-III/3.*

⁵⁰ Dňa 21. septembra 1945 Praha a Varšava uzavreli dohodu o repatriácii, uznávajúcu nutnosť neodkladnej úpravy vo veci návratu príslušníkov, vojenských zajatcov a civilistov do ich vlasti (Pozri *Dokumenty a materiály k dejinám československo-poľských vzťahů 1944 – 1948*. Praha 1985, s. 74). Na druhej strane však treba podotknúť, že Zbor povereníkov uložil orgánom Povereníctva vnútra, „aby nerobili osobám slovenskej národnosti, ktoré z dôvodu politickej perzekúcie utečú z Poľska na územie ČSR prekážky ako cudzincom“. ŠA Prešov – pobočka Humenné, f. ONV Humenné 1945 – 1948, k. 14, č. 749/1947 prez. *Obežník Povereníctva vnútra SNR č. 7-7/v/3-1947 dôv.*

⁵¹ Vojenská skupina „Oceľ“ bola vytvorená Veliteľstvom 4. vojenskej oblasti a Hlavným štábom československej armády 14. apríla 1946 pre boj s oddielmi UPA na východnom Slovensku v priebehu druhého propagandistického vpádu banderovcov. Velenie nad skupinou „Oceľ“ prevzal zástupca veliteľa 4. vojenskej oblasti plukovník generálneho štábu Jan Heřman. MIČKO, ref. 29, s. 213.

⁵² VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 99, inv. č. 515. *Nariadenie Veliteľstva „Oceľ“ č. 324.Taj./1.odd.1946.*

velením vojenskej skupiny „Oceľ“ pre jej VI. oddelenie bolo uvedené: „*Priestory, kde sa zdržujú poľskí utečenci obklúčiť a potom chytených sústrediť na určitom mieste k odsunu. Použiť k odsunu jednotky zálohových pohyblivých útvarov „Čechy“ a „Morava“ a ZNB. Využiť najbližší priesmyk pre odsun týchto ľudí. Pri akciách vyhostenia poľských štátnych príslušníkov ničiť ich provizórne príbytky (zemljanky), ktoré si v lese provizórne postavili. Jednotlivých poľských štátnych príslušníkov ktorí sa ilegálne zdržujú na území ČSR odovzdávať poľským pohraničným orgánom prostredníctvom styčného dôstojníka s udaním krátkej charakteristiky. Upovedomiť MNV a ONV o tom, že nesmú vydávať poľským štátnym príslušníkom žiadne povolenie k pobytu. Podat' požiadavok na veliteľstvo „Oceľ“, aby hraničná čiara bola obsadená našimi jednotkami, kde to nie je možné pre nevýhodný terén, tak na hraniciach postaviť prekážky (zadrotovať) a tieto hliadkovať.*“⁵³

V tejto súvislosti existuje jedinečný autentický záznam – nedatovaný list neznámeho mnícha – baziliána z misijnej stanice v Medzilaborciach (ako sa domnieva M. Mušinka, pravdepodobne otca Sabola – Zoreslava) adresovaného Ivanovi Paňkevičovi, (ako predpokladáme) z letných mesiacov roku 1946. Nižšie uvedený list poskytuje viacero zaujímavých informácií ohľadom odsunu utečencov z okresu Medzilaborce, vrátane pocitov samotného autora:

„*Možno ste počuli, že nad Kalinovom, v lese na našej strane, sa utáborili naši Lemkovia, so všetkým svojím majetkom, ktorý stihli zachrániť pred divými Lachmi (hanlivé označenie pre Poliakov – pozn. autora). V lese sedeli o hlade 10 dní. Boli tam ľudia zo siedmych dedín: Vislok, Prybyšiv, Karlykiv, Radošynci, Dovžycja, Oslavycja i Polona. Vojenský znalci odhadovali, že tam bolo viac ako tri tisíc ľudí, medzi nimi traja duchovní. Čas od času Lašňa (hanlivo: Poliáci – pozn. autora) prebehovala aj na našu stranu, bila a rabovala našich ľudí. Naša armáda a žandári, zmobilizovaní výlučne pre tento incident, celý čas zaobchádzali s týmito ľuďmi s veľkým poľutovaním, po ľudsky, ale boli bezradní. Ľudia sa ani za svet nedali nahovoriť, aby sa vrátili do Poľska. „Postrieľajte nás všetkých tu, ale do Poliakov sa nevrátíme.“ Tak hovorili našim vojakom. Po dlhších rokovaniach s Prahou a ďalej s Varšavou a Rusmi vyviedli ľudí falošnými príslubmi z lesa. Povedali, že ich odvezú do Labircja (Medzilaboriec – pozn. autora) a odtiaľ odtransportujú a umiestnia po dedinách, z ktorých odišli Maďari.*“

Mních sa stal i bezprostredným pozorovateľom eskortovania lemkovských utečencov, nachádzajúc sa toho času na fare vo Vydrani (okres Medzilaborce): „*Strašný obraz... Vojsko a žandári prehradili cestu na križovatke do Medzilaboriec, a cesta z Kalinova na Lupkov (poľská obec Łupków – pozn. autora) to jedna posúvajúca sa lavína nariekajúcich, vyčerpaných našich Lemkov, s celým ich skromným majetkom. Hodil som okom na tú biedu a*

⁵³ A MV ČR Praha, f. 302-142-6. Zoznám opatrení pre „Oceľ – 6“ zo 17. mája 1946.

... moje nervy vypovedali, v očiach sa zmračilo, obrátil som sa do steny, kde visel kríž a začal som sa modliť. Ani modliť sa mi nedalo, lebo všetci, čo boli v izbe, plakali... Trochu som sa upokojil, pristúpil som opäť do okna, aby som videl ten smutný pochod. Voz za vozom, kde s jedným koňom, kde s dvoma, kde so zapriahnutou kravkou, kde kravka s koňom; ktorí nemali koňa, a možno mu zahynul po ceste, sám sa zapriahol a zhrbený ťahal voz, žena mu pomáhala. Takmer na každom voze malé deti stúlené k sebe, ako zmoknutí holúbkovia, zabalení do handier, kde troje, kde štvoro. Peši popri vozoch ženy, muži, naboso, obratí, vyhladovaní, počernení po ťažkých prežitých trápeniach, so strachom v neistú budúcnosť hnali svoje statky, kravy, ovce, kozy. Nieкто tiahol so sebou telihu, nieкто len detský vozík. Na jednom voze sedí dievča zošalené z prežitého, široko rozprestiera ruky a niečo vykladá, žena sedí pri nej, sama plače a upokojuje šialenú. Ľudský plač, ktorý sa zlieval s bučaním kráv, bliakaním oviec, s rachotom vozov, budil v duši prizerajúceho sa akordy žalmu: „Bože, dokedy tie utrpenia...“ Bol to neobvyklý, smutný, okolo 5 – 6 km dlhý pohrebný pochod... začal sa o 13.45 a končil o 16.45 hod. popoludní. Prizerajúc sa na to všetko, sa nasúvali myšlienky, či by nebolo lepšie pridať sa k tým nešťastným a ísť s nimi do lesa a v lese, v útrobach mierumilovnej nevinnej Božskej prírody spolu s nimi umierať od hladu, ako žiť medzi ľuďmi a pozeráť sa na ľudskú nepriazeň, zlobu, ľudské utrpenie... Tu ešte treba zdôrazniť, že sa naša armáda chovala k nešťastným lepšie, po ľudsky. Vojaci pomáhali ťahať vozy. Tých, ktorí nemohli ísť peši, viezli na nákladných autách, od ľudí nielenže nič neodoberali, ale naopak, dávali chleba, konzervy, cigarety atď. Mám dojem, že všetkých mali odovzdať Rusom. Prečo tak spravili? Myslím si, že v daných podmienkach nemohli ináč. (...) Na ten smutný obraz nikdy nezabudnem. Dnes v Medzilaborciach hovorili, že tých nešťastných bolo 9000.“

O niečo neskôr mních k predchádzajúcemu rukopisu ešte dopísal: „Koniec bol takýto: vojsko odprevadilo nešťastných na hranicu, kde ich čakalo 20 poľských vojakov. Poliacy sa zľakli takejto veľkej masy a utiekli. Vtedy naši vojaci a dôstojníci nevedeli, čo majú s tými ľuďmi počať, a povedali im: „Teraz choďte, kam chcete.“ A naši ľudia, ako včely, pustili sa nazad na predošlé miesta do lesa, kde už presedeli prvých 10 dní. Tam sedia aj dodnes.“⁵⁴

Napriek vyššie uvedeným skutočnostiam o ľudskom a humánnom zaobchádzaní československých silových štruktúr s lemkovskými utečencami sa však vyskytovali aj negatívne prípady. Podľa niektorých poľských zdrojov, československé orgány rozšírili v severovýchodnom pohraničí správu, že sú ochotní prijať na svoje územie ukrajinské obyvateľstvo z pohraničných obcí a usídlit' ich v českých Sudetách, na základe čoho časť obyvateľstva lemkovských dedín Vislok, Prybyšov, Karlykiv a Plonné 19. mája 1946 prešla aj s dobytkom cez hranice. Na druhý deň boli odovzdaní poľským orgánom, ktoré ich následne presídlili do ZSSR. Oddiely československej armády dokonca prekračovali samé hranicu a na poľskom území chystali pasce na obyvateľstvo. Podľa záznamov UPA dokonca prepadávali

⁵⁴ Originál publikuje МУШИНКА, ref. 2, s. 31. Autorovi vyslovujeme vďačnosť za poskytnutie textu.

a rabovali okolité lemkovské obce.⁵⁵ Za zmienku stojí, že dokonca z obyvateľstva severovýchodných okresov Slovenska sa formovali zločinecké skupiny, ktoré nelegálne prekračovali hranice a na priľahlom poľskom území uskutočňovali krádeže.

Povereníctvo vnútra neskôr konštatovalo sťažovanie práce bezpečnostných orgánov tým, že niektoré národné výbory vydali rodinám utečencov z Poľska povolenie pobytu na území ČSR, čo im umožnilo vycestovať a usadiť sa mimo územia východného Slovenska.⁵⁶ V tejto súvislosti je potrebné uviesť, že aj mnohí gréckokatolícki kňazi na východnom Slovensku vydávali osobám pochádzajúcim z Poľska a taktiež Zakarpatska falošné rodné listy, na základe ktorých boli zahrnutí do zoznamu obyvateľov príslušných obcí, čo im umožnilo získať štátne občianstvo ČSR. Neskôr orgány Povereníctva vnútra zistili, že najviac falošných potvrdení o československom občianstve vydali aj ONV v Medzilaborciach, Prešove, Michalovciach, a v Sobranciach i Kráľovskom Chlmci – utečencom zo Zakarpatska.⁵⁷ Okrem toho, niektorí lemkovskí utečenci na území Slovenska žiadali aj o vystavenie cestovných dokladov, na základe ktorých mohli vycestovať za hranice ČSR, predovšetkým do USA za príbuznými.⁵⁸

Utečencom – zvlášť gréckokatolíckym duchovným – vo veľkej miere pomáhal gréckokatolícky biskupský úrad v Prešove, ktorý utečencov aj s ich rodinnými príslušníkmi umiestňoval na jednotlivé fary.⁵⁹ Platila kňazská súdržnosť. Po tomto zistení bezpečnostné zložky napríklad len v okrese Svidník pristúpili v jarných a letných mesiacoch roku 1946 k systematickému preverovaniu gréckokatolíckych duchovných.⁶⁰ Ako zdôrazňovalo

⁵⁵ МОТЫКА, Grzegorz. *Ukrajnska partyzantka 1942 – 1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa 2006, s. 593; ДМИТРИК, Іван. *В лісах Лемківщини. Спомини воєнка УПА*. Сучасність, 1977, s. 217-218.

⁵⁶ SNA Bratislava, f. PV – bezp., k. 453, č. 16446/1946. *Nariadenie Povereníctva vnútra SNR č. 7998/VI-II/1-1946*.

⁵⁷ GAJDOŠ, Marián – SJUSKO, Ivan. Optácia obyvateľov Zakarpatska v československo-sovietskych vzťahoch v rokoch 1945 – 1947. In *Človek a spoločnosť (Internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied)*, roč. 2, 1999, č. 3, s. 6. Dostupné na internete: <http://www.saske.sk/cas/3-9/gajdos.html>

⁵⁸ ŠA Prešov – pobočka Svidník, f. ONV Svidník 1945 – 1948, k. 40, č. 260/1946 prez. *Dmytro Sawka a jeho manželka, rod. Anna Kaciuba, Hrabovčík – výjazd za hranice, 11. apríla 1946*.

⁵⁹ Príchod poľských gréckokatolíckych kňazov na východné Slovensko komunistická propaganda hodnotila vo výrazne negatívnom a zlomyseľnom duchu klamstva: „Gréckokatolícki kňazi boli medzi týmito utečencami veľmi početne zastúpení. Ospravedlňovali svoj útek strachom z nepriateľstva Sovietskeho zväzu a ľudovo-demokratického Poľska proti gréckokatolíckej cirkvi a tvrdili, že sú v Sovietskom zväze nemilosrdne prenasledovaní, väznení a popravení, prípadne nátlakom donucovaní prestúpiť k pravoslávii. Pravda je však tá, že príčinou zákrokov ako sovietskych, tak aj poľských bezpečnostných a justičných úradov proti gréckokatolíckym kňazom nebola ich cirkevná príslušnosť a čiste náboženská činnosť, skôr ich zločinná činnosť politická – ako v minulosti, tak aj v súčasnosti – ich spolupráca s protištátnym ukrajinsko-nacionalistickým hnutím, útočné nepriateľstvo proti Sovietskemu zväzu a Poľsku, ich spolupráca s nemeckým nacizmom, ich účasť na lúpežiach a vraždách, páchaných na poľskom obyvateľstve, účasť na záškodníckych ukrajinských akciách proti Červenej armáde a pod.“. Išlo o jednoznačnú snahu diskreditovania gréckokatolíckych farárov a cirkvi. Národný archív ČR Praha, f. K. Gottwald. *Správa Ministerstva vnútra ČSR č. III/Aa-4983/1910-48: Ukrajinské nacionalistické nebezpečí proti míru a ľudovým demokraciám*, s. 38.

⁶⁰ ŠA Prešov – pobočka Svidník, f. ONV Svidník 1945 – 1948, k. 41, č. 423/1946 prez. *Cudzinci, utečenci, ilegálne prekročenie hraníc*.

Povereníctvo vnútra: „*Pred ich sústredením skúmajte, či ide o štátnych občanov ZSSR. Takýchto ihneď dopravte do sústredovacieho strediska na Patrónke v Bratislave. Ak ale ide o iných (poľských) štátnych občanov – treba ich sústrediť do sústredovacieho strediska v Strážskom, okres Michalovce.*“⁶¹ Tieto akcie však vo väčšine prípadov odsúdené na neúspech, keďže kňazi (ako sa zistilo) boli vopred informovaní o týchto akciách a tesne pred raziami odišli na neznáme miesta.⁶² Podaktorí však boli chytení a odovzdaní do sústredovacieho tábora v Strážskom.

V súčasnosti je ťažké odhadnúť počet lemkovských utečencov, ktorí sa zdržiavali na slovenskom území (doposiaľ sa nepodarilo objaviť úradnú dokumentáciu s ich celkovým počtom). Jednotlivé správy a hlásenia o počte lemkovských utečencoch sa jednoznačne rozchádzajú. Kým podľa vojenských zdrojov bolo ich okolo 3000 a podľa mienky slovenského obyvateľstva až 9000 (jednoznačne nadhodnotený údaj), R. Drozd v tejto súvislosti konštatuje, že v roku 1946 bolo deportovaných z Československa okolo 2500 rodín a jednotlivcov poľských utečencov,⁶³ podľa G. Motyky to bolo až 3116 osôb.⁶⁴ Je potrebné zdôrazniť, že na mnohých ďalších si „posvietila“ aj sovietska repatriačná misia,⁶⁵ ktorá v ďalšom období prostredníctvom svojich zložiek začala s odsunom chytených poľských utečencov do ZSSR.⁶⁶ Ako však svedčia niektoré správy, ešte aj začiatkom roka 1948 sa na území severovýchodného Slovenska v horách a lesoch pozdĺž slovensko-poľských hraníc nachádzali ukrytí lemkovskí utečenci.⁶⁷ Poučení predchádzajúcim postojom československých orgánov sa ostražito vyhýbali stretnutiu s československými bezpečnostnými zložkami, do rusínskych dedín schádzali iba v noci. Nemali však veľkú šancu zotrvať donekonečna v takýchto podmienkach.

Pobyt lemkovských utečencov na území severovýchodného Slovenska v istej miere komplikoval aj tak zlú povojnovú situáciu v tejto oblasti. Navyše (čo je tiež dôležité) ovplyvnil morálku ľudí.⁶⁸ Pri styku s rusínskym obyvateľstvom utečenci informovali o skutočných pomeroch v ich kraji, spojených s presídlením a deportáciami do ZSSR. Samozrejme, že takéto zvesti sa museli veľmi rýchlo rozšíriť aj medzi ostatné obyvateľstvo východného Slovenska. V tejto spojitosti jeden z armádných zdrojov uviedol: „*Obyvateľstvo*

⁶¹ ŠA Prešov – pobočka Svidník, f. ONV Svidník 1945 – 1948, k. 41, č. 423/1946 prez. *Grécko-kat. farári, podozrivá činnosť – vyhostenie.*

⁶² ŠA Prešov – pobočka Svidník, f. ONV Svidník 1945 – 1948, k. 40, č. 293/1946 prez. *Preverovanie duchovných – hlásenie.*

⁶³ DROZD, ref. 7, s. 46.

⁶⁴ MOTYKA, ref. 56, s. 593.

⁶⁵ Pozri ŠMIGEL, Michal. Sovietska repatriačná akcia na Slovensku (1945 – 1948). In *České, slovenské, česko-slovenské dejiny 20. storočia II. Hradec Králové 2007*, s. 321-331.

⁶⁶ SNA Bratislava, f. PV – bezp., k 471, č. 36512/1948. *Správa o M. Senkovičovej repatriovanej do ZSSR /bez čísla/.*

⁶⁷ ŠA Prešov – pobočka Svidník, f. ONV Stropkov 1945 – 1948, k. 54. *Mesačné situačné správy /listy 1-139/. Hlásenie OVNB Stropkov č. 30.1.dôv./1948.*

⁶⁸ SNA Bratislava, f. PV – bezp., k. 2, č. 70/1946. *Situačná správa OVNB Humenné, 4. februára 1946.*

na našej strane si však praje, aby utečenci čím skôr opustili dediny, lebo samo trpí špatným ubytovaním pre prevažnú časť domových ubikácií, zničených vojnou. Aj keby výpovede utečencov neboli úplne pravdivé, predsa klesla nálada, vzdychy, plač, ustaranosť a na druhej strane častá strelba svedčí o terore, ktorý sa prevádza aj proti Slovákom v Poliakmi okupovaných obciach na Orave a Spiši.“⁶⁹

Pohľad na utekajúcich Lemkov z Poľska nútil aj slovenských Rusínov zamyslieť sa nad vlastným postavením v krajine, v čase, keď v Československu rozširované chýry naznačovali možnosť presídlenia všetkých Rusínov do ZSSR (v procese tzv. opcie sovietskeho občianstva a presídlenia na územie ZSSR). Práve to vysvetľuje búrlivú reakciu a množstvo protestov na akýkoľvek čin československých vládnych predstaviteľov, respektíve československých orgánov, spojený čo len s náznakom nedobrovoľného presídlenia do Sovietskeho zväzu, na ktoré obyvateľstvo severovýchodného Slovenska reagovalo veľmi pružne, citlivo až podráždene.⁷⁰ Jedna z neskorších československých optantiek, rodina ktorej sa v roku 1947 odhodlala presídliť na sovietsku Ukrajinu, uviedla, že lemkovskí utečenci obyvateľstvo pred presídlením do ZSSR varovali: „Raz to príde aj k vám. Tak sa radšej hláste dobrovoľne, dajú vám aspoň miesto vo vagóne. Keď nepôjdete dobrovoľne, budete ako my deportovaní pod zbraňou.“⁷¹

Pohľad na utečencov z Poľska, ale aj na tých, ktorí utekali zo Zakarpatskej Ukrajiny, učil obyvateľov severovýchodného Slovenska vážiť si svoju situáciu a postavenie v Československu. To potvrdzujú aj niektoré dobové armádne záznamy. „Obyvateľstvo pohraničného územia je 100 % za ČSR, lebo utečenci z východu a severu ich v tomto presvedčení udržiujú, len boli bezbranní a nik sa o nich nestaral, nik ich v biede nepodporil, preto sú apatickí a slúžia tomu, kto má zbraň.“⁷² „Naše civilné obyvateľstvo v československom východnom pohraničí je väčšinou ukrajinskej národnosti, sympatizuje s Ukrajincami v Zakarpatskej Ukrajine, s Ukrajincami v Poľsku a vidí banderovcov ako národných pomstiteľov proti každému, kto ukrajinský ľud utláča. Je 100 % československého zmýšľania, lebo vidí ako sa s Ukrajincami v susedných štátoch zle zaobchádza. Vidia, že jeho záchrana hlavne po materiálnej stránke je v ČSR.“⁷³ A napokon: „Civilní obyvatelia porovnávajú pomery v našom pohraničí s pomermi poľského pohraničia, v čom je badať veľkú diferenciu v prospech nášho štátu.“ Uvedomujú si „zúfalé postavenie civilného

⁶⁹ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 78, inv. č. 371. Vojenský oddiel „Jánošík“ – Periodické hlásenia o osvetovej činnosti“ (január 1946).

⁷⁰ Bližšie pozri ŠMIGEL – KRUSKO, ref. 5, s. 74-88.

⁷¹ Svedectvo Márie Koščovej z obce Cigelka, okres Bardejov. Záznam rozhovoru – súkromný archív Š. Kruška, Prešov.

⁷² VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 50, inv. č. 174. Situačné hlásenie Veliteľstva skupiny pre ZPU č. 32/Taj.1945 (december 1945).

⁷³ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 50, inv. č. 175. Situačné hlásenie Veliteľstva skupiny pre ZPU č. 1/Taj.1946 (január 1946).

obyvateľstva v poľskom pohraničí“⁷⁴ a vidia, že utečenci „so závišťou pozerajú na usporiadané pomery ČSR“⁷⁵ – ak sa tie pomery dajú skutočne nazvať „usporiadané“.

Doc. PhDr. Michal Šmigel, PhD. pôsobí na Katedre histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela a je externým pracovníkom Ústavu vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Prednáša novoveké svetové dejiny. Vo vedeckom výskume sa orientuje na povojnové a regionálne dejiny (1945 – 1948) s dôrazom na východné Slovensko, venuje sa migračným procesom v strednej Európe a na Slovensku v 20. storočí a pôsobeniu oddielov UPA (banderovcov) na území Slovenska v rokoch 1945 – 1948.

Podrobnejšie: <http://www.fhv.umb.sk/app/user.php?ACTION=DETAILS&user=smigel>

74 VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 50, inv. č. 175. *Situačné hlásenie vojenského oddielu „Anton“ č. 62/Taj.1946 (január 1946).*

75 VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 50, inv. č. 174. *Situačné hlásenie vojenského oddielu „Anton“ č. 32/Dôv.1945 (december 1945).*